

Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarderen zij hun leven? Hoofdlijnen en slotbeschouwing

Hoofdstuk 13 van *De sociale staat van Nederland 2019*, ISBN 978 90 377 0923 0

13 Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarderen zij hun leven? Hoofdpijnen en slotbeschouwing

Crétien van Campen, Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer en Jeanet Kullberg

In De sociale staat van Nederland (ssn) staat de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking centraal. Het gaat hierbij om de feitelijke (objectieve) en ervaren (subjectieve) kwaliteit van leven. Aan de hand van kerncijfers is in de voorgaande hoofdstukken een overzicht gegeven van de kwaliteit van leven van verschillende bevolkingsgroepen op uiteenlopende domeinen van het dagelijks leven. Hierbij is gekeken naar een periode van tien jaar, en voor deze periode is ook de context van algemene economische, demografische en ecologische ontwikkelingen geschetst, evenals het publieke-opinieklimaat. De ssn past in een lange en internationale onderzoekstraditie van sociale monitors die als doel hebben om sociale en culturele trends te volgen, beschrijven en duiden. Daarmee wordt systematische informatie geboden over ontwikkelingen in de kwaliteit van leven van verschillende bevolkingsgroepen in een land (Noll en Berger 2014; Roes 2001). Op basis van deze informatie kunnen maatschappelijke problemen en achterstanden gesignaleerd worden, ten behoeve van politiek en beleid.

In dit slothoofdstuk bespreken we de belangrijkste trends uit het rapport, om een antwoord te kunnen geven op de vraag hoe het gaat met de Nederlandse bevolking. We gaan in op de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven en de relatie tussen de twee. In de ssn komen altijd al beide kanten van de kwaliteit van leven aan bod, maar in deze editie hebben we extra aandacht voor de samenhang en discrepantie tussen de feitelijke en ervaren situatie. Waar de gegevens dit toelieten, hebben we gekeken in hoeverre de objectieve leefsituatie van mensen overeenkomt met hun eigen waardering. Met welke groepen gaat het feitelijk goed of juist slecht en ervaren zij dit zelf ook zo? En voor wie (of op welk terrein) verschilt de feitelijke leefsituatie van hoe de betrokkenen hun leven waarderen en ervaren? Met deze inzichten kunnen we het begrip van (on)tevredenheid verdiepen. Zo is veel overheidsbeleid gericht op de objectieve leefsituatie van burgers (zoals het vergroten van hulpbronnen), maar is het de vraag of dit ook uitwerking heeft op hun persoonlijke belevingen.

We staan ook stil bij de relatie tussen de ‘kwaliteit van leven’ en de ‘kwaliteit van de samenleving’. Bij de kwaliteit van leven gaat het om het persoonlijke leven van mensen, terwijl de kwaliteit van de samenleving gaat over maatschappelijke uitkomsten zoals sociale cohesie of ongelijkheid en vertrouwen in politiek en maatschappij.

Op basis van de gevonden ontwikkelingen bespreken we tot slot drie maatschappelijke kwesties die in de nabije toekomst aandacht gaan vragen van politiek en maatschappij:

groeïende onzekerheid over de toekomst, kansenongelijkheid en het heersende beeld dat tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen toenemen.

In de ssn van 2017 (Bijl et al. 2017) konden we concluderen dat de kwaliteit van leven in Nederland over een langere periode van 25 jaar op veel terreinen is verbeterd; in de onderhavige editie valt echter op dat de kwaliteit van leven tussen 2008 en 2018 niet is toegenomen. Deze periode was economisch roerig te noemen. De inkomens zijn inmiddels hersteld van de crisis, maar de economische opleving van de afgelopen jaren heeft zich (nog) niet vertaald in een verbetering van de algemene objectieve leefsituatie van burgers. Subjectief gezien zijn Nederlanders gemiddeld behoorlijk tevreden met het eigen leven, en deze waardering laat weinig verandering zien over de tijd: ze leed niet sterk onder de crisis en reageert nu niet op het economisch herstel.

Zo is het althans gemiddeld genomen. Er zijn namelijk grote verschillen tussen bevolkingsgroepen in de kwaliteit van leven. Dit is over een reeks van jaren het geval en er kan dan ook gesproken worden van een aantal hardnekkige verschillen in de kwaliteit van leven, naar gelang opleiding, inkomen en het al dan niet hebben van werk, een aandoening of ziekte.

Er waren in de afgelopen tien jaar ook bevolkingsgroepen en levensterreinen die wel verbetering zagen in de objectieve kwaliteit van leven. Zo steeg de arbeidsparticipatie van vrouwen (hoewel veelal in deeltijd), verbeterde de algemene kwaliteit van leven van 65-plussers, en steeg de levensverwachting en het opleidingsniveau van zowel mannen als vrouwen. Bij de subjectieve kwaliteit van leven is er zowel een stijging van het aandeel mensen met een lage levenstevredenheid als (in beperktere mate) een stijging van het aandeel met een hoge levenstevredenheid.

In deze ssn hebben we specifiek gekeken naar de samenhang of discrepantie tussen de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven en concluderen we dat het met mensen die ontevreden zijn over hun eigen leven of over onderdelen ervan, meestal ook feitelijk slechter gaat. Er is een groep mensen van ongeveer 9% van de bevolking met wie het objectief en subjectief zeer goed gaat en een groep mensen van 3% van de bevolking met wie het zowel objectief als subjectief slecht gaat. Bij een kleine groep achterblijvers zien we dus zowel objectieve als subjectieve achterstanden in de kwaliteit van leven. Deze groep is in omvang en samenstelling stabiel over de jaren en betreft mensen die over het algemeen over weinig hulpbronnen beschikken en daarbij heel pessimistisch zijn over hun kansen en mogelijkheden.

Deze algemene conclusies werken we hieronder verder uit door op de deelreinen van de ssn te schetsen welke ontwikkelingen we zien. Eerst voor de objectieve kwaliteit van leven (§ 13.1), dan voor de subjectieve kwaliteit van leven (§ 13.2). Vervolgens beschrijven we waar en bij wie objectief en subjectief samengaan of juist uiteenlopen (§ 13.3). Tot slot gaan we in paragraaf 13.4 in op de tevredenheid met en opvattingen over de samenleving en

eindigen we met een aantal maatschappelijke vraagstukken voor de nabije toekomst (§ 13.5).

13.1 Objectieve kwaliteit van leven: leefsituatie

Ondanks de economische opleving neemt de algemene objectieve kwaliteit van leven van Nederlanders niet toe volgens de Leefsituatie-index,¹ en blijven verschillen tussen bevolkingsgroepen hardnekkig bestaan. Ontwikkelingen in de persoonlijke hulpbronnen (inkomen, arbeid, opleiding en gezondheid) en veranderingen in het dagelijks leven (wonen, sociale veiligheid, vrije tijd en maatschappelijke participatie) van burgers bieden inzicht in de achtergronden van deze ontwikkelingen.

Geen verbetering in de leefsituatie en grote verschillen tussen groepen

In 2018 was de objectieve kwaliteit van leven van burgers, gemeten met de Leefsituatie-index, gelijk aan het niveau van 2008. Tussen 2008 en 2010 verbeterde zij. Daarna trad een verslechtering op, die weliswaar niet verder door lijkt te zetten, maar ook nog niet is omgebogen in een stijging. Dat duidt erop dat de economische opleving nog niet is vertaald in een verbetering van de persoonlijke kwaliteit van leven van burgers. In de regel werken trends in de economie met enige vertraging door in de kwaliteit van leven. Bij een economische teruggang dalen eerst de winsten, bezuinigt vervolgens de overheid en merken burgers als laatsten daar de (negatieve) gevolgen van. Bij een economische opleving zijn de stappen hetzelfde, maar dan in positieve richting. Bedrijven profiteren als eerste, dan de overheid en dan burgers.

Dit patroon zagen we eerder. Zo leidde bijvoorbeeld de oliecrisis van begin jaren tachtig tot een verslechterde leefsituatie halverwege de jaren tachtig, en leidde de economische voorspoed aan het eind van de vorige eeuw tot een sterke verbetering van de leefsituatie aan het begin van deze eeuw. Vergeleken met de jaren tachtig laat de opleving van de leefsituatie nu echter lang op zich wachten (vgl. Boelhouwer 2010).

Voor de meeste bevolkingsgroepen is de leefsituatie gelijk gebleven. Ook zijn bestaande verschillen in de leefsituatie tussen hoger- en lageropgeleiden, hoge en lage inkomens, werkenden en niet-werkenden, mensen zonder en met aandoening of ziekte in de afgelopen tien jaar groot en hardnekkig. Dat is opvallend in het licht van de beleidswens om deze verschillen te verkleinen. Het motto 'bruggen slaan' van het Regeerakkoord uit 2012 drukte dat sterk uit, en in de inleiding werd dat als volgt gespecificeerd.

[Wij zien] het als onze opdracht om bruggen te slaan. Tussen Den Haag en de samenleving. Tussen stad en landelijk gebied. Tussen rijk en arm. Tussen jong en oud. Tussen hoog- en laagopgeleiden. Tussen mensen die in elke verandering een uitdaging zien en mensen die vooral bezorgd naar veranderingen kijken. (Regeerakkoord 2012: 1)

Het huidige Regeerakkoord is daarover overigens voorzichtiger.

Als veel mensen achterblijven, is uiteindelijk de hele samenleving de dupe. [...] We zijn vóór verschillen, maar tegen tegenstellingen. (Regeerakkoord 2017: 1-2)

Grote verschillen zijn er naar inkomen en opleiding: mensen met een hoog inkomen of een hogere opleiding hebben een betere leefsituatie dan mensen met een laag inkomen of een lagere opleiding. Ook zijn er verschillen tussen de jongere en oudere leeftijdsgroepen; de eerste hebben gemiddeld een betere leefsituatie dan de tweede. Wel hebben mensen van 65 jaar en ouder een inhaalslag gemaakt: hun leefsituatie verbeterde in de afgelopen tien jaar. Deze verbetering komt vooral doordat hun bezit van consumptiegoederen (zoals vaatwassers en laptops) toenam en hun woonsituatie verbeterde.

Herstel van hulpbronnen, maar geen sterke opleving

Economisch was de periode 2008-2018 een roerige tijd, maar na de economische crisis is het bruto binnenlands product (bbp) vanaf 2013 weer aan het toenemen. Overigens verwacht het Centraal Planbureau voor 2019 een verdere economische groei, maar geringer dan in de twee jaren ervoor (CPB 2019). Op het gebied van persoonlijke hulpbronnen van burgers (inkomen, arbeid) is het economische herstel ten dele terug te zien, maar er is geen sprake van een sterke opleving en niet iedereen profiteert in dezelfde mate van het economische herstel.

De koopkracht is sinds 2013 voor de meeste huishoudens hersteld van de crisis, de armoede daalt sinds dat jaar en de werkloosheid is inmiddels weer gedaald tot het niveau van voor de economische crisis. Van een sterke opleving is echter geen sprake. Ondanks de groei in het bbp daalde tussen 2008 en 2018 het reële netto beschikbaar inkomen van huishoudens, gecorrigeerd voor type en omvang van de huishoudens. De economische groei is meer bij bedrijven dan bij burgers terechtgekomen. Daarnaast zijn er groepen die minder profiteren van het economische herstel, zoals eenverdieners en uitkeringsgerechtigden, van wie de koopkrachtontwikkeling is achtergebleven. En ook al is de armoede bij de meeste groepen afgenomen (bij sommige groepen zelfs fors), nog steeds verkeert een vijfde van de niet-westerse migranten en ruim een kwart van de uitkeringsgerechtigden in armoede. Metingen van inkomensongelijkheid laten daarbij zien dat het over het algemeen stabiele ongelijkheidspeil in Nederland sinds de crisis iets is toegenomen.

Ook op de arbeidsmarkt zijn er grote en stabiele verschillen tussen groepen: onder jongeren (15-24 jaar), lageropgeleiden en niet-westerse migranten is de werkloosheid voortdurend hoger dan gemiddeld, hoewel die in de periode van economisch herstel bij hen wel sterk afnam. De groei in netto-arbeidsparticipatie zien we vooral onder oudere werknemers (45-64 jaar) en vrouwen (zij het dat dit nog steeds vooral deeltijdbanen betreft). Er zijn wel kleine verschuivingen in arbeidsduur bij mannen en vrouwen: mannen werken in 2018 ongeveer een uur korter dan in 2008, vrouwen een uur langer. Desondanks werken vrouwen nog steeds vaker in deeltijd, wat niet leidt tot een grotere economische zelfstandigheid. Vrouwen besteden stabiel meer tijd aan onbetaald werk (zorgtaken voor huishouden en anderen) dan mannen.

Naast de financiële middelen waar mensen over beschikken, kijken we ook naar andere individuele hulpbronnen, zoals opleiding en gezondheid. De stijging van het opleidingsniveau zet ook in de periode 2008-2018 verder door, zowel voor mannen als voor vrouwen, die inmiddels hoger opgeleid van school komen dan mannen. Ook bij Nederlanders met een migratieachtergrond stijgt het opleidingsniveau, maar tweedegeneratie-migrantenkinderen bevinden zich nog wel vaker in lagere onderwijstypen. Voortijdig schoolverlaten is – hoewel het afgelopen decennium sterk gedaald – nog steeds het grootst onder jongeren met een migratieachtergrond en lijkt recent weer te stijgen.

Een van de meest objectieve gezondheidsmaten die ons ter beschikking staan, is de levensverwachting. Tussen 2008 en 2018 steeg de gemiddelde levensverwachting in Nederland, en deze stijging was voor mannen sterker dan voor vrouwen. Echter, sinds 2016 stagneert de stijging. Doordat mensen langer leven, komen chronische ziekten steeds vaker voor, met name bij vrouwen, die gemiddeld ouder worden dan mannen.

Weinig veranderingen op verschillende terreinen van het dagelijks leven

De hiervoor geschetste hulpbronnen geven een beeld van mogelijkheden die mensen hebben om hun dagelijkse leven vorm te geven. Immers, iemand met een goedbetaalde baan en goede gezondheid kan zijn of haar leven anders inrichten dan iemand die de eindjes moeilijk aan elkaar kan knopen of met gezondheidsbeperkingen kampt. Hieronder beschrijven we ontwikkelingen en verschillen in de woonomstandigheden en de sociale veiligheid, en wat mensen doen in de vrije tijd en op het gebied van maatschappelijke en politieke participatie.

Tussen 2008 en 2018 groeide het aantal huishoudens sterker dan de totale bevolking. Een belangrijke oorzaak daarvan is de relatief sterke groei van het aandeel alleenstaanden, wat het gevolg is van onder andere het toegenomen aantal gescheiden mensen, de stijging van het aantal eenoudergezinnen, de toename van het aantal alleenstaande ouderen van vooral 85 jaar en ouder, en de toename van de alleenstaande jongeren tot 30 jaar. Dit toegenomen aantal huishoudens, in combinatie met de groei van de economie, legt een druk op de woningmarkt. De woningbouw kan de vraag niet bijhouden. Opvallend is dat de woonlasten de afgelopen drie jaar vrij stabiel bleven, ondanks het economische herstel. Wel zijn er grote regionale verschillen op de woningmarkt: er is meer vraag dan aanbod van woningen in vooral de noordelijke vleugel van de Randstad, grote delen van Brabant en de regio Arnhem-Nijmegen. De woningen zijn hier ook relatief duur, zowel in koopprijs als in huur. Het omgekeerde zien we in Noord-Nederland (excl. de stad Groningen), Zeeland, Limburg en de Achterhoek. Ook zijn er verschillen naar bevolkingsgroepen: jongeren gaan later uit huis en betrekken later een koophuis dan tien jaar geleden, terwijl ouderen langer zelfstandig blijven wonen. Jonge huishoudens (tot 35 jaar) komen relatief vaak in particuliere huurwoningen terecht, omdat zij te veel verdienen voor sociale huurwoningen of omdat de wachttijden ze te lang zijn. Ook westerse migranten, onder wie veel jonge arbeidsmigranten, wonen toenemend in de particuliere huursector.

Bij eenzelfde kwaliteit woning betalen jonge mensen relatief veel, doordat zij veelal in de duurdere particuliere huursector wonen, maar ook omdat ze vaker in de (duurdere) stad wonen. Bij ouderen pakt de prijs-kwaliteitverhouding gemiddeld gunstig uit, omdat ze een eigen woning vaak (grotendeels) hebben afbetaald of in huurwoningen bescheiden en geleidelijke huurverhogingen hebben gehad.

De door burgers ondervonden en de door politie geregistreerde criminaliteit zijn in het afgelopen decennium gedaald. Het gaat hierbij om vormen van criminaliteit waar burgers direct door kunnen worden geraakt, zoals vermogensdelicten, vandalisme, geweldsdelicten en cybercriminaliteit.² Het aandeel slachtoffers van dit soort delicten daalde tussen 2007 en 2018. Jongeren (15-24-jarigen), hogeropgeleiden en niet-westerse migranten worden relatief vaak slachtoffer. Verklaringen voor deze verschillen worden in de literatuur vooral gezocht in leefstijl en gewoonten die samenhangen met bevolkingskenmerken als leeftijd, opleiding en stedelijkheid; zo is er meer criminaliteit in de stad en begeven jongeren zich doorgaans vaker in risicovolle uitgaansgebieden. Voor het hoge gerapporteerde slachtofferschap onder hogeropgeleiden is geen eenduidige verklaring.

De omvang en besteding van de vrije tijd zijn behoorlijk stabiel en ook het sociale leven kende relatief weinig veranderingen in de afgelopen tien jaar, wanneer men kijkt naar de frequentie van contact met familie en vrienden. Wel zien we een groeiende populariteit van digitale communicatiemiddelen – en dan met name de smartphone. Steeds meer mediatijd op een dag gaat via de smartphone. Verder winnen nieuwe media en digitale communicatiemiddelen terrein in het mediagebruik ten koste van klassieke vormen van mediagebruik (zoals tv-kijken of naar de radio luisteren op het moment van uitzending). Meer dan de helft van de Nederlanders sport wekelijks en bijna 90% van de bevolking bezoekt een vorm van kunst of erfgoed.

Er zijn in (de besteding van) de vrije tijd verschillen tussen groepen. Zo blijven 65-plussers achter in het bezit en gebruik van nieuwe media en sporten zij ook veel minder, hoewel deze verschillen wel kleiner worden. Autochtone Nederlanders blijven niet-westerse migranten voor in sportdeelname en verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden nemen zelfs toe, doordat hogeropgeleiden relatief meer zijn gaan sporten. Ook op cultureel gebied zijn er grote verschillen naar opleiding. Hogeropgeleiden doen meer aan cultuurbezoek en -beoefening dan lageropgeleiden.

De maatschappelijke en politieke participatie was in de periode 2008-2018 ook overwegend stabiel. Zo is het percentage vrijwilligers in Nederland grotendeels gelijk gebleven, evenals de politieke betrokkenheid en de electorale participatie. Het aantal leden van politieke partijen steeg wel, evenals de politieke interesse en het aantal mensen dat geneigd is te gaan protesteren of protesten steunt. Daartegenover staat dat het lidmaatschap van organisaties, met name van vakbonden, natuurbeschermingsorganisaties en kerkorganisaties, daalde. Vooral kerkgangers, hogeropgeleiden en ouderen zijn als vrijwilliger actief. De politieke betrokkenheid is het hoogst onder mannen, ouderen en hogeropgeleiden.

13.2 Subjectieve kwaliteit van leven: tevredenheid met het leven

Er zijn dus verschillende ontwikkelingen in de objectieve kwaliteit van leven. In deze paragraaf bekijken we de subjectieve kwaliteit van leven. Hoe tevreden zijn Nederlanders met hun persoonlijke leven in het algemeen en op het gebied van verschillende hulpbronnen en levensterreinen in het bijzonder? Hoe tevreden zijn ze met hun inkomen, ervaren ze stress of druk door onderwijs of werk, hoe gezond voelen ze zich? En hoe tevreden zijn ze met de woonsituatie en leefomgeving, voelen mensen zich veilig? En hoe ervaren mensen hun vrije tijd en participatie, wie voelen zich eenzaam?

Algemene tevredenheid met het leven is onveranderd hoog

De tevredenheid met het eigen leven is groot, gemiddeld een rapportcijfer 7,8. Ze bleef in de afgelopen jaren stabiel. Nederlanders waren en zijn zeer tevreden met hun persoonlijk leven in het algemeen: dit nam niet af met de economische crisis en neemt niet toe met de economische ervaring.

Net als bij de objectieve leefsituatie constateren we dat er hardnekkige verschillen schuilgaan onder de stabiele gemiddelde tevredenheid met het leven: we zien in deze ssn een stijging van het aandeel mensen met een lage levenstevredenheid, evenals (in beperktere mate) van het aandeel mensen met een zeer hoge levenstevredenheid.

Tussen 2008 en 2018 nam de tevredenheid met het leven af bij jongvolwassenen (18-34 jaar), eenoudergezinnen, middeninkomens (20%-80% van de verdeling van besteedbare inkomens), lageropgeleiden en niet-werkenden. Alleenstaanden werden daarentegen tevredener.

Nederlanders zijn over veel levensterreinen tevreden, maar burn-outklachten en laag psychisch welbevinden nemen toe

Over het algemeen zijn Nederlanders redelijk tevreden met het inkomen van het eigen huishouden; tijdens de crisisjaren lag deze tevredenheid iets lager. De verschillen in tevredenheid tussen groepen, en de ontwikkeling in de tijd, komen vrij goed overeen met de objectieve inkomensverschillen. De tevredenheid met het inkomen van de groep met een niet-westerse achtergrond nam sterk toe, maar ze zijn nog steeds beduidend minder tevreden dan autochtone Nederlanders. De hoogste inkomensgroep is in sterkere mate tevredener geworden dan de andere inkomensgroepen, ondanks het feit dat de inkomens zelf niet verder uiteen gingen lopen. Naar opleidingsniveau bezien nam de tevredenheid met het inkomen bij de laagste groep licht af en bij de middengroep juist wat toe.

Het aandeel werknemers dat (zeer) tevreden is met de arbeidsomstandigheden is redelijk constant en beweegt zich rond de 73%; zzp'ers zijn nog iets tevredener. Tussen 2010 en 2018 zien we een duidelijke toename in burn-outklachten bij werknemers. Deze klachten komen bij werknemers bijna twee keer zo vaak voor als bij zzp'ers. Sectoren met veel burn-outklachten zijn niet noodzakelijk de sectoren met veel onvrede. Een voorbeeld is het

onderwijs, waar werknemers relatief tevreden zijn met het werk, maar de burn-out klachten het grootst zijn.

Niet alleen het onderwijzend personeel ervaart werkdruk en stress; ook onder leerlingen is er een toenemende prestatiedruk. Het aandeel leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs dat schooldruk ervaart in 2017 is sterk toegenomen ten opzichte van 2009. Bijna de helft van de jongeren geeft aan dat het weleens te druk is en bijna een kwart voelt zich opgejaagd, met mogelijk negatieve gevolgen voor hun psychisch welbevinden. Algemene gevoelens van tijdsdruk komen vrij veel voor. Onder de bevolking van 20-64 jaar voelen vier op de tien mensen zich weleens opgejaagd en ongeveer zes op de tien voelen zich weleens te druk. Jongvolwassenen, mensen met een hoger opleidingsniveau en mensen met een hoger inkomen zijn drukker met de optelsom van betaald en onbetaald werk en ervaren vaker tijdsdruk dan 35-64-jarigen, mensen met een lager opleidingsniveau en met een lager inkomen. Jongvolwassenen met thuiswonende kinderen zijn drukker met verplichte³ activiteiten dan andere mensen, en zij ervaren ook vaker tijdsdruk. Deze groep, die zich in het zogenaamde spitsuur van het leven (de levensfase met thuiswonende kinderen) bevindt, heeft gemiddeld ook minder vrije tijd en geeft vaker aan dat de hoeveelheid vrije tijd niet voldoende is. Dit alles sluit aan bij ander onderzoek dat laat zien dat ouders niet alleen objectief gezien druk zijn, maar zich vaak ook druk voelen (Roeters 2018). Uit datzelfde (en ander) onderzoek blijkt overigens dat de tevredenheid met het leven niet altijd hoeft te lijden onder deze drukte, omdat het combineren van verschillende rollen en taken ook als verrijkend kan worden ervaren (Rantanen et al. 2013).

Zo'n acht van de tien mensen zijn in 2018 tevreden met de eigen gezondheid, maar vergeleken met 2008 is onder meerdere bevolkingsgroepen het aandeel dat een goede gezondheid ervaart afgenomen. Het aandeel mensen met een laag psychisch welbevinden is gestegen tussen 2008 en 2018. Dat geldt voor veel bevolkingsgroepen, maar vooral voor mannen, 18-34-jarigen en middelbaar opgeleiden. In 2018 was het aandeel met een laag psychisch welbevinden het hoogst bij lageropgeleiden, mensen met een laag inkomen en niet-westerse migranten.

Eenzaamheid is een onderwerp dat sterk in de beleidsaandacht staat (o.a. in het actieprogramma 'Eén tegen eenzaamheid' van het ministerie van vws) en waar we ook in deze ssn bij stilstaan. In 2018 ervoer 35% van de bevolking matige en 9% sterke eenzaamheid en dit is redelijk stabiel over de tijd. In beleid en onderzoek is er veel aandacht voor eenzaamheid onder ouderen, door met name verlies van partner, vrienden en gezondheid (Van Campen et al. 2018). We zien echter dat er ook verschillen naar opleiding en inkomen zijn: mensen met een laag inkomen en mensen met een lagere opleiding zijn vaker sterk eenzaam. Er blijkt ook een relatief groot verschil te zijn in levenstevredenheid tussen mensen die eenzaam zijn en die dat niet zijn. Niet-eenzamen zijn beduidend tevredener met het leven. Van de onderzochte determinanten van levenstevredenheid heeft alleen ervaren regie over het leven een nog sterkere bijdrage.

Wanneer we kijken naar de tevredenheid met verschillende terreinen van het dagelijks leven, zien we dat Nederlanders over het algemeen erg tevreden met de woning zijn, hoewel de tevredenheid wel daalde sinds 2009, vooral onder huurders. Op het terrein van veiligheid is een positieve ontwikkeling te zien. Steeds minder mensen voelen zich weleens onveilig en Nederlanders zijn over het algemeen tevreden over de leefomgeving. Het aandeel mensen dat zich weleens onveilig voelt, is tussen 2008 en 2017 gedaald. Vooral vrouwen, jongeren, lageropgeleiden en niet-westerse migranten zijn weleens bang om slachtoffer van criminaliteit te worden.

Burgers zijn tevredener over hun leven als ze meedoen in de samenleving, zoals het doen van vrijwilligerswerk en meedoen aan collectieve acties voor een (inter)nationale kwestie. Dit gaat samen met meer tevredenheid over de democratie en met meer vertrouwen in zichzelf, anderen en de regering.

13.3 Relatie tussen objectieve en subjectieve kwaliteit van leven

In de voorgaande twee paragrafen hebben we, zoals gebruikelijk in de ssn, uitgebreid stilgestaan bij de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. In deze editie hebben we beide invalshoeken daarbij verder met elkaar in verband gebracht, op zoek naar bevolkingsgroepen en terreinen waar de feitelijke en ervaren kwaliteit van leven samengaan of juist discrepantie vertonen. Naast een grote middengroep waarmee het objectief en subjectief niet opvallend goed of slecht gaat, is er een kleine groep waarmee het objectief en subjectief niet goed gaat en een kleine groep waarmee het op beide vlakken voorspoedig gaat. Gevallen van discrepantie komen zelden voor.

Middengroepen, achterblijvers en voorlopers

Met wie gaat het objectief én subjectief beter of juist slechter in Nederland? Hoewel we bij de feitelijke leefsituatie eerst een verbetering zagen en daarna een verslechtering, was de situatie in 2018 op hetzelfde niveau als in 2008. De levenstevredenheid nam gedurende de gehele periode niet toe of af, zodat ook op dat vlak de situatie in 2018 gelijk is aan die in 2008. Dat is echter niet voor alle bevolkingsgroepen het geval. Er zijn drie opvallende afwijkingen van de algemene trends. Allereerst verbeterde weliswaar de leefsituatie van ouderen, maar nam hun levenstevredenheid niet toe. Van mensen zonder werk of behorend tot de middeninkomens nam de tevredenheid met het leven af, terwijl hun leefsituatie gelijk bleef. En tot slot is bij de lageropgeleiden de trend zelfs tegengesteld: hun leefsituatie verbeterde, maar hun levenstevredenheid nam af.

Wanneer we de leefsituatie (objectief) en de levenstevredenheid (subjectief) met elkaar in verband brengen, ontstaan er vijf groepen. De eerste is een grote middengroep van 85% waarmee het objectief en subjectief niet opvallend goed of slecht gaat, volgens de in dit rapport gebruikte indeling.⁴ De tweede groep bestaat uit mensen met wie het objectief en subjectief zeer goed gaat (hoge score voor de objectieve leefsituatie en hoog rapport-

cijfer voor levenstevredenheid) en vormt ongeveer 9% van de bevolking. Dan is er een groep waarmee het zowel objectief als subjectief zeer slecht gaat (lage score voor leefsituatie en laag rapportcijfer voor tevredenheid met het leven), deze omvat 3% van de bevolking. Ontevreden mensen met een goede leefsituatie en tevreden mensen met een slechte leefsituatie komen nauwelijks voor. Zij vormen elk 1% van de bevolking en dat is stabiel in de afgelopen tien jaar.

De groep mensen met zowel een goede objectieve als goede subjectieve kwaliteit van leven is dus groter dan de groep die slechte kwaliteiten van leven combineert. Ze bestaat uit mensen die over relatief veel hulpbronnen beschikken en veel regie over het leven ervaren.

De andere kant van het spectrum, de groep met een slechte objectieve en subjectieve kwaliteit van leven, bestaat uit mensen die over het algemeen over weinig hulpbronnen beschikken en pessimistisch zijn over hun kansen en mogelijkheden. Zij missen het gevoel de regie te hebben over hun leven. Ze hebben vaker een lagere opleiding en vaker een langdurige ziekte of aandoening. Zij zijn ontevreden met de samenleving, maar nog meer met hun eigen leven, wat gezien hun objectieve situatie niet verwonderlijk is. Deze groep lijkt op wat in een eerdere SCP-studie is aangeduid met het 'precariat': een groep die niet beschikt over hulpbronnen, zelf geen middelen of vaardigheden heeft om dat te veranderen en die zich soms afkeert van de samenleving (Vrooman et al. 2014).⁵

Behalve naar de algemene tevredenheid met het leven kunnen we ook kijken naar tevredenheid met diverse aspecten van het leven: woning, vrienden- en kennissenkring, woonomgeving, maatschappelijke positie, financiële middelen en opleiding. Er is een groep van 10% die ontevreden is met drie of meer van deze zes domeinen. Deze groep beschikt over weinig hulpbronnen, is pessimistisch over de kansen en mogelijkheden en mist het gevoel de regie te hebben over het leven. Deze groep lijkt dus sterk op de hiervoor beschreven groep waar een slechte leefsituatie samengaat met ontevredenheid over het leven. Het specifieke aan deze groep is dat ze relatief jong is.

Op de leefdomeinen gezondheid, wonen en veiligheid vinden we nog een aantal groepen waarbij er een discrepantie is tussen beleving en feitelijke leefomstandigheden. Zo ervaart bijna 70% van de mensen met een aandoening of beperking toch een (zeer) goede gezondheid. Op de woningmarkt komt het vaak voor dat men tevreden is met de woning ondanks een relatief lage kwaliteit. Dat zien we bij mensen met een laag inkomen, jongeren en bewoners in gebieden met veel druk op de woningmarkt. Op het terrein van veiligheid zijn vrouwen en lageropgeleiden vaker bang om slachtoffer te worden, maar zijn zij minder vaak feitelijk slachtoffer (het type criminaliteit waar zij slachtoffer van worden, verschilt wel en kan de angst voor slachtofferschap mogelijk verklaren). Deze verschillen zijn vooral te verklaren door domeinspecifieke factoren en minder door een discrepantie tussen de objectieve leefsituatie en subjectief welbevinden in het algemeen.

Voor de oudere leeftijdsgroepen zien we positieve ontwikkelingen op een aantal (objectieve en subjectieve) aspecten van de kwaliteit van leven. Het aandeel 65-plussers dat zich

gezond voelde, nam toe in de afgelopen tien jaar, en in tegenstelling tot jongeren en jongvolwassenen nam hun psychisch welbevinden niet af. 75-plussers wonen vaker dan voorheen in reguliere woningen, ook als ze fysieke belemmeringen hebben. Ouderen voelen zich in het algemeen veilig, maar zijn wel geneigd kritisch te oordelen over de rechtshandhaving. Tegelijkertijd behoren zij tot de groepen die het minste slachtoffer zijn van criminaliteit.

13.4 Tevredenheid met en opvattingen over de samenleving

Tot nu toe hebben we gekeken naar de persoonlijke leefsituatie en in hoeverre Nederlanders tevreden zijn met hun leven of onderdelen ervan (en de relatie tussen de objectieve en subjectieve persoonlijke situatie). Daarnaast besteedt de ssn aandacht aan opvattingen over aspecten die meer gaan over de samenleving als geheel, zoals de Nederlandse economie en politiek, het vertrouwen in instituties en meningen over maatschappelijke kwesties. Daarover gaat deze paragraaf, waarin we een aantal ontwikkelingen in deze opvattingen schetsen en ingaan op de relatie tussen het persoonlijk leven en deze maatschappelijke opvattingen.

Een relatief positieve stemming, maar ook zorgen en groeiende perceptie van tegenstellingen

Wanneer hun gevraagd wordt of het nu meer de goede of meer de verkeerde kant opgaat met Nederland, geven begin 2018 meer Nederlanders aan dat het goede kant opgaat dan in 2008. Er zijn ook al gegevens bekend voor de eerste helft van 2019 en hoewel de stemming weer wat is gedaald, is deze ook nu nog steeds positiever dan tien jaar geleden. De economische situatie – dat het goed gaat met de economie, de werkgelegenheid en de koopkracht – is verreweg de meest genoemde reden om in 2018 positief te zijn over Nederland. In 2008 en tussen 2012 en 2014 was de economische stemming in Nederland aanzienlijk negatiever dan in 2018. Vanaf 2014 begon de tevredenheid over de economische situatie langzaam toe te nemen. Begin 2019 is het wel voorbij met die opgaande lijn en neemt het aandeel dat tevreden is met de economie af (vgl. ook CBS 2019). Dit lijkt vooral te maken te hebben met zorgen over dalende koopkracht (zie Dekker en Den Ridder 2019: 9).

Deze relatief goede stemming onder de bevolking betekent echter niet dat mensen over alle aspecten van de samenleving optimistisch zijn. Het politiek vertrouwen blijft onveranderd laag – zeker in vergelijking met het vertrouwen in andere instituties, zoals de politie, rechtspraak en het bedrijfsleven. Meer mensen dan voorheen zijn tevreden met de democratie en de regering, maar een aanzienlijk en stabiel deel van de bevolking is cynisch over de politiek en heeft bijvoorbeeld het gevoel geen invloed te hebben op wat de regering doet, of vindt dat politici te veel letten op machtige groepen in plaats van op het algemeen belang. Ook zijn er maatschappelijke zorgen: over het samenleven, over immigratie en integratie, over de kosten van de gezondheidszorg en de kwaliteit van de ouderenzorg.

En steeds vaker ook over klimaat en milieu. Tot slot zien meer Nederlanders in het algemeen conflicten en tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen dan vijf jaar geleden. De tegenstelling tussen arme en rijke mensen wordt door de jaren heen het meest genoemd. Als mensen wordt gevraagd tussen welke groepen zij conflicten zien, staat het verschil tussen autochtone Nederlanders en mensen met een migratieachtergrond bovenaan.

Zwakke relatie tussen persoonlijke situatie en maatschappelijke opvattingen

De publieke opinie over hoe het met het land en de politiek gaat, hangt samen met de feitelijke voorspoed van het land. Hoe individuele Nederlanders het in de samenleving en politiek vinden gaan, staat ook niet los van hun persoonlijke situatie, maar die samenhang is niet sterk. Mensen beoordelen de politiek minder op basis van haar bijdrage aan de persoonlijke situatie dan op basis van opvattingen over hoe het gaat met de economie en over maatschappelijke kwesties.

Met andere woorden, mensen die ontevreden zijn met (aspecten van) hun eigen leven zijn niet per se ontevreden over de politiek of de samenleving. En andersom is evenmin het geval: mensen die ontevreden zijn over politiek of de samenleving, kunnen best tevreden zijn met hun persoonlijke leven. Van de groep die ontevreden is over politiek en maatschappij is een groter aandeel op geen enkel levensdomein persoonlijk ontevreden (40%) dan het aandeel dat ontevreden is over een of meer levensdomeinen (22%). De maatschappelijk en politiek ontevredenen en degenen die ontevreden zijn over hun persoonlijke situatie, overlappen elkaar maar zeer ten dele. Degenen die ontevreden zijn met de eigen situatie hebben ook vaker een slechtere leefsituatie; ze vinden vaker dat ze minder kansen hebben gekregen en ze ervaren minder regie over het leven. De maatschappelijk ontevredenen hebben, in vergelijking met de persoonlijk ontevredenen, een hogere opleiding en hoger inkomen, ze vinden vaker dat ze kansen hebben gekregen en ervaren meer regie over hun leven. Maar ze zeggen vaker niet te zullen gaan stemmen. Hun onvrede met politiek en maatschappij kan maar voor een klein deel verklaard worden uit hun objectieve leefomstandigheden of de waardering daarvoor.

13.5 Maatschappelijke vraagstukken voor de nabije toekomst

In de ssn blikken we terug op de laatste tien jaar en brengen we ontwikkelingen in kaart. In deze beschouwing richten we ons tot slot op de nabije toekomst. Welke maatschappelijke vraagstukken signaleren we die aandacht vragen van onderzoek en beleid? We beschrijven er hieronder drie.

Groeiende onzekerheid en zorgen over de toekomst

De persoonlijke kwaliteit van leven (objectief en subjectief) komt tot stand in een complex samenspel van factoren op het niveau van het individu en de samenleving (zie het conceptuele kader in hoofdstuk 1). Welke maatschappelijke veranderingen hebben mogelijk gevolgen voor de kwaliteit van leven van Nederlanders? Het veranderen of verdwijnen van oude zekerheden, en zorgen over het complexer of veeleisender worden van de samen-

leving zijn voorbeelden van maatschappelijke ontwikkelingen die een impact kunnen hebben op de kwaliteit van leven. Technologisering, flexibilisering, globalisering, verduurzaming en snelle informatisering maken dat de samenleving als complex en onvoorspelbaar ervaren kan worden, zoals we eerder signaleerden in het Sociaal en Cultureel Rapport van 2016 (Van den Broek et al. 2016). Voor een deel heeft de onzekerheid te maken met het veranderen van de verzorgingsstaat. Denk aan de onzekerheid of er in de toekomst wel voldoende zorg zal zijn bij langdurige hulpbehoefendheid, de onzekerheden van flexwerken en tijdelijke contracten op een arbeidsmarkt in beweging, onzekerheid of het pensioen voldoende is en in goede gezondheid gehaald kan worden, onzekerheid over het vinden van een geschikte woning, enzovoort.

Verschillende groepen Nederlanders hebben verschillende onzekerheden, bijvoorbeeld ouderen die onzeker zijn over de zorg die ze krijgen, lageropgeleiden die onzeker zijn over baanmogelijkheden, of mensen met een lichte verstandelijke beperking die moeite hebben met technologisering en flexibilisering. In de ssn zien we op verschillende punten dat ook jongeren en jongvolwassenen met meer onzekerheden te maken krijgen en daar ook vaker negatieve gevolgen van ervaren, zoals (keuze)stress, burn-out en psychische klachten.

De complexer wordende samenleving zal meer vaardigheden, zelfredzaamheid en eigen regie van mensen vergen. Niet iedereen zal dat kunnen opbrengen. Dat kan leiden tot een groeiende groep burgers die niet mee kunnen komen (zie Van den Broek et al. 2016). Het is belangrijk om te beseffen dat het hier gaat om zowel feitelijke achterstanden als subjectieve percepties van risico's en onzekerheden (en bv. ervaren eigen regie). We zien in de ssn door de jaren heen steeds een groep van 3% van de bevolking waarmee het objectief en subjectief slecht gaat en die mensen bevat die over het algemeen over weinig hulpbronnen beschikken, weinig regie over hun leven ervaren en pessimistisch zijn over hun kansen en mogelijkheden. Het is belangrijk om meer zicht te krijgen op de zelfredzaamheid van de groep met minder hulpbronnen of vaardigheden, zoals mensen met een verstandelijke beperking of chronische aandoening, en laaggeletterden. Hoe toegankelijk is en blijft de samenleving voor verschillende groepen?

Blijvende kansenongelijkheid voor de kwaliteit van leven

De verschillen in kwaliteit van leven tussen lager- en hogeropgeleiden, tussen lage en hoge inkomensgroepen en tussen chronisch zieken en gezonde personen namen niet af in de afgelopen tien jaar. De ongelijkheid in de beschikking over hulpbronnen die bepalend zijn voor de kwaliteit van leven, is onveranderd gebleven.

De kansenongelijkheid hangt samen met (toegang tot) sociale voorzieningen, maar ook met individuele verschillen en de vaardigheden waarover mensen beschikken en die zij kunnen inzetten om hun talenten te ontplooiën. Kwaliteit van leven bestaat uit levensuitkomsten die verwijzen naar de maatschappelijke positie die mensen in een bepaalde levensfase realiseren, en hun waardering ervan. Deze positie volgt niet rechtstreeks uit de kansen, maar hangt ook af van andere zaken, zoals of iemand kansen ziet en die benut,

toeval (geluk en pech) en wat men eerder in het leven heeft bereikt. Ook de ervaren regie over het leven is van belang voor de kwaliteit van leven.

Een oplossing voor hardnekkige verschillen in de kwaliteit van leven is dus niet eenvoudig en het terugdringen van deze verschillen vraagt ook om inspanningen van de overheid, door het blijvend investeren in de beschikbaarheid en toegankelijkheid van hulpbronnen, het ondersteunen en uitrusten van mensen om deze hulpbronnen te gebruiken en het trachten de onzekerheden weg te nemen waar mensen mee te maken krijgen.

Toenemende gepercipieerde sociale tegenstellingen en maatschappelijke onvrede

Zoals blijkt uit deze ssn (en kwartaalberichten van het Continu onderzoek burgerperspectieven) is de stemming in Nederland gemiddeld optimistisch, maar maken mensen zich ook zorgen over de manier waarop we in Nederland met elkaar omgaan, over asociaal gedrag en groeiende onverdraagzaamheid. Ook is er een toename in het aandeel Nederlanders dat sociale tegenstellingen of zelfs spanningen of conflicten in de samenleving ziet.

Is er ook feitelijk sprake van polarisatie? Ontwikkelingen in de publieke opinie relativeren de zorgen en laten over de hele linie niet zien dat meningen meer uit elkaar zijn gaan liggen of gepaard gaan met negatieve beelden en gevoelens over mensen met andere meningen (Dekker en Den Ridder 2019). En ook het Sociaal en Cultureel Rapport van dit jaar (Beugelsdijk et al. 2019) laat zien dat er ook veel in Nederland is dat ons (ver)bindt.

Dat er over het algemeen optimisme over de samenleving is en het mee lijkt te vallen met de polarisatie, neemt niet weg dat percepties van sociale tegenstellingen wel toenemen en mensen het idee hebben dat meningen wel verder uit elkaar komen te liggen. Voor het veroorzaken van deze tegenstellingen houden mensen sociale media – meer dan traditionele media – verantwoordelijk (Dekker en Den Ridder 2019).

13.6 Slotconclusie

Het algemene beeld uit deze Sociale staat van Nederland is dat, gemiddeld genomen, de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven van Nederlanders hoog is, ook in Europees perspectief. In een aantal internationale ranglijsten van objectieve indicatoren, zoals opleidingsniveau, inkomen, arbeidsparticipatie, gezondheid en vrijwilligerswerk, staat Nederland in de hoogste regionen (zie ook Bijl et al. 2017; Wennekers et al. 2018). Vergeleken met veel Europese landen zijn Nederlanders maatschappelijk actief en politiek betrokken. Ook de woonsituatie in Nederland is relatief goed, zowel objectief als subjectief: in vergelijking met andere Europese landen wonen Nederlanders ruim en naar tevredenheid. Ook op subjectieve indicatoren, zoals de tevredenheid met het eigen leven, maar ook met de samenleving, is het beeld internationaal gezien positief. Het vertrouwen is relatief hoog, zowel in medeburgers als in de politiek, instituties, regering en de democratie.⁶

Wel blijft Nederland in Europees perspectief achter in de verduurzaming van de fysieke leefomgeving. Door de groei van de bevolking en het verkeer blijft er een flinke belasting op de ruimte, de natuur en het milieu. Ondanks beleidsinspanningen lukt het verduurza-

men van het energiesysteem nog niet zo goed; energie besparen lukt nog maar mondjesmaat en Nederland loopt ver achter in Europa met de energieproductie uit hernieuwbare bronnen. Burgers maken zich in toenemende mate zorgen over klimaatverandering en de gevolgen hiervan voor de toekomst, zoals de leefbaarheid voor hun (klein)kinderen. Het klimaat wordt in 2019 vaker dan daarvoor genoemd als maatschappelijk probleem en er is een aanzienlijke toename in het aandeel Nederlanders dat denkt dat klimaatverandering het gevolg is van menselijk handelen.

Er zijn nog twee andere belangrijke kanttekeningen te plaatsen bij het algemene positieve beeld. Ten eerste zijn er grote en hardnekkige verschillen tussen bevolkingsgroepen in de kwaliteit van leven. Dit is een stabiel beeld en er kan dan ook gesproken worden van een aantal hardnekkige verschillen in de kwaliteit van leven, zoals verschillen naar opleiding of inkomen en verschillen tussen mensen met en zonder werk, of met en zonder aandoening of ziekte.

In deze ssn hebben we specifiek en meer verdiepend dan in andere edities gekeken naar de samenhang of discrepantie tussen de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven. Over het algemeen is er weinig discrepantie: slechts heel kleine delen van de bevolking zijn objectief gezien goed af, maar toch ontevreden met het leven, of andersom, objectief slecht af maar wel erg tevreden met het leven. Positief is ook dat de groep die een goede leefsituatie combineert met een grote tevredenheid met het leven groter is dan de groep die op allebei slecht scoort. Die laatste groep, waar zowel objectieve als subjectieve achterstanden zijn in de kwaliteit van leven, wordt echter niet kleiner. Met mensen die ontevreden zijn over hun eigen leven of onderdelen ervan, gaat het meestal ook feitelijk slechter. Bovendien hebben zij vaak niet zelf de mogelijkheden om hun situatie te verbeteren. Ze beschikken over weinig hulpbronnen en hebben ook niet het gevoel regie over het leven te hebben.

Ten tweede valt op dat de objectieve kwaliteit van leven tussen 2008 en 2018 gemiddeld gezien niet is toegenomen, ondanks het economische herstel van de laatste jaren. De subjectieve kwaliteit van leven (tevredenheid met het leven) is in de afgelopen tien jaar onveranderd. Op beide vlakken zien we dus stabiliteit. Is deze stilstand achteruitgang? Als we het huidige Regeerakkoord als uitgangspunt nemen wel; daarin staat als doelstelling: 'Nederland moet niet alleen vooruit gaan in de statistieken, Nederlanders moeten dat ook zelf ervaren' (Regeerakkoord 2017: 1). Vooralsnog zien we dat de groeiende economie nog niet tot een verbetering in de kwaliteit van leven geleid heeft en mensen ook niet ervaren dat het beter gaat.

Noten

- 1 In de index zijn gegevens opgenomen over acht belangrijke maatschappelijke domeinen: gezondheid (mate van belemmeringen als gevolg van een handicap of langdurige ziekte), woonsituatie (o.a. woninggrootte, woningtype), sociale en maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk, eenzaamheid), sportbeoefening, levensstandaard (bezit van duurzame consumptiegoederen), mobiliteit (auto

- en openbaar vervoer), sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten (o.a. cultuurparticipatie en hobby's) en vakantiegedrag (zie Boelhouwer 2010 voor een uitgebreide beschrijving van de index).
- 2 In de ssn worden hiervoor twee databronnen naast elkaar gelegd, te weten het door burgers onderzonden slachtofferschap zoals gerapporteerd in de Veiligheidsmonitor van het CBS en politie-registraties. De precieze totale omvang van de criminaliteit is vanwege alles dat zich in de onderwereld aan het zicht onttrekt, niet rechtstreeks af te lezen uit deze twee bronnen (zie ook hoofdstuk 10).
  - 3 Verplichte activiteiten zijn activiteiten waarvoor er een noodzaak is om ze te verrichten, waarvoor men een verplichting is aangegaan of waar men anderszins voor verantwoordelijk gehouden wordt. Voorbeelden zijn betaald werk, studie, het huishouden en de zorg voor kinderen.
  - 4 De leefsituatie is geïndexeerd op 100 in 2002, met een standaardafwijking van 15. Onder een goede leefsituatie verstaan we een score van 115 of meer, een slechte leefsituatie bestaat uit een score van 85 of minder. De tevredenheid met het leven wordt als zeer goed omschreven bij een rapportcijfer van 9 of 10 en als slecht bij een rapportcijfer van 6 of minder. Deze keuzes zijn inhoudelijk gerechtvaardigd en worden in hoofdstuk 12 iets meer toegelicht. De grootte van de beschreven groepen is uiteraard afhankelijk van deze grenzen.
  - 5 Die groep bestond uit 15% van de bevolking, met achterstanden op vier vormen van kapitaal. In deze ssn combineren we een aantal levensuitkomsten, via de leefsituatie en de levenstevredenheid. Vooral door de combinatie met de tevredenheid met het leven ontstaat een aanzienlijk kleinere groep. Wordt louter op grond van een lage objectieve kwaliteit geselecteerd, dan gaat het om een groep van ongeveer 9%.
  - 6 Dat Nederland het al jaren internationaal goed doet, heeft verder te maken met systeemkenmerken (zie Goderis 2015). Zo blijkt uit eerder onderzoek dat de effectiviteit van de overheid – zoals de kwaliteit van de publieke dienstverlening, het ambtenarenapparaat en de formulering en implementatie van beleid – een belangrijke factor is bij het verklaren van verschillen in geluk tussen landen (Boelhouwer et al. 2015).

Literatuur

- Beugelsdijk, S., J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (red.) (2019). *Denkend aan Nederland. Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. (2010). *Well-being in the Netherlands. The SCP Life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J., G. Kraaykamp en I. Stoop (2015). *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van, F. Vonk en T. van Tilburg (2018). *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2019). Consumentenvertrouwen voor het eerst in 4 jaar negatief. Geraadpleegd op 16 mei 2019 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/08/consumentenvertrouwen-voor-het-eerst-in-4-jaar-negatief>.
- CPB (2019). *Centraal Economisch Plan 2019*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019*[1]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Goderis, B. (red.) (2015). *Public sector achievement in 36 countries. A comparative assessment of inputs, outputs and outcomes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSi).
- Rantanen, J., U. Kinnunen, S. Mauno en S. Tement (2013). Patterns of conflict and enrichment in work-family balance. A three-dimensional typology. In: *Work & Stress*, jg. 27, nr. 2, p. 141-163.
- Regeerakkoord (2012). *Bruggen slaan. Regeerakkoord vvd-PvdA*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Regeerakkoord (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021. vvd, cda, D66 en ChristenUnie*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Roes, T. (2001). Opzet en verantwoording. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloïn en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roeters, A. (red.) (2018). *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen en R. Bijl (red.) (2018). *De sociale staat van Nederland 2018*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Digitale publicatie (card stack) via <https://digitaal.scp.nl/ssn2018/>.